

Walenty Baluk

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Wyobrażenia nowej Europy Wschodniej

Wprowadzenie

Zmiany na politycznej mapie Europy w latach 1989–1991 na nowo zwróciły uwagę badaczy z kraju i zagranicy na wschodnią część kontynentu. Dezintegracja bloku wschodniego i rozpad Związku Radzieckiego stanowiły poważne wyzwanie dla ładu europejskiego po zakończeniu „zimnej wojny”. Integrująca się Europa Zachodnia stanęła przed szansą i wyzwaniem zjednoczenia całego kontynentu. Temu procesowi sprzyjały tendencje prozachodnie znacznej części państw dawnego Układu Warszawskiego i byłych republik radzieckich, które rozpoczęły proces przemian ustrojowych na wzór zachodni. W przypadku utrzymania się tendencji integracyjnych w ramach całego kontynentu, w tym także z udziałem Rosji, podział na Wschód i Zachód Europy w większym stopniu miałby znaczenie geograficzne aniżeli polityczne. Jednak podziały polityczne, nie tylko na linii Wschód–Zachód, lecz także w ramach dawnego Układu Warszawskiego i byłego ZSRR, przesądziły o wznowieniu rywalizacji dwóch przeciwstawnych koncepcji integracji. Podział na Zachód i Wschód kontynentu zaczął nabierać nowego geopolitycznego znaczenia.

Przedmiotem analizy w niniejszym artykule będzie proces kształtowania mapy nowej Europy Wschodniej z uwzględnieniem podejścia geograficznego, kulturowo-cywilizacyjnego oraz historycznego i politycznego.

Droga od starej do nowej Europy Wschodniej

Podjmując próbę zdefiniowania obszaru Europy Wschodniej, należy uwzględnić podejście geograficzne, kulturowo-cywilizacyjne i polityczne oraz historyczną perspektywę ewolucji tego pojęcia. Pierwsze wzmianki o Europie pojawiły się w starożytności na gruncie kulturowym (mitologia grecka), dopiero później w znaczeniu geograficznym¹. Na przestrzeni dziejów zmieniało się znaczenie, zasięg i granice Europy, w tym również jej wschodniej części.

¹ J. Wojtanowicz, *Europejska przestrzeń geograficzno-kulturowa*, Lublin 2009, s. 9.

Ujęcie geograficzne nie dostarcza jednoznacznych rozstrzygnięć przebiegu wschodniej granicy Europy. Ze względu na kontynentalną łączność z Azją ma ona charakter umowny. Do XVIII wieku granicę prowadzono w większości przypadków na Donie, sporadycznie na Wołdze. W roku 1730 szwedzki oficer niemieckiego pochodzenia Philip Johan von Strahlenberg zaproponował jej przebieg szczytami Uralu, wzdłuż zachodniego brzegu Wołgi i Donu, aż do Morza Czarnego. Współcześnie granice najczęściej prowadzone są wzdłuż wschodniego podnóża Uralu i górnego południowego biegu rzeki Ural i jego przedłużenia do gór Mugodżary, dalej wzdłuż biegu rzeki Emby do Morza Kaspijskiego, a pomiędzy tym akwenem a Morzem Czarnym obniżeniem Kumsko-Manyckim². Zaproponowany podział Kaukaz pozostawia całkowicie w Azji. W anglosaskiej literaturze z kolei granicę między Europą a Azją na odcinku południowo-wschodnim wyznacza nie podnóże a grzbiet Górnego Kaukazu³.

Europa Wschodnia prawie w całości znajduje się na platformie wschodnioeuropejskiej, otoczonej od wschodu i południa górami Uralu, Kaukazu, Górami Krymskimi i Karpatami. Zachodnią granicę regionu wyznacza linia środkowej Wisły. Na tym obszarze występuje przewaga równiny oraz strefowość środowiska przyrodniczego (klimatu, roślinności i gleby). W krajobrazie Europy Wschodniej widoczne są malejące w kierunku wschodnim wpływy Oceanu Atlantyckiego i następujący w tym kierunku kontynentalizm klimatu. Większa część regionu leży w strefie klimatów umiarkowanych – chłodnych na północy i ciepłych na południu. Na północy dominują lasy iglaste, w środkowej części lasy mieszane i liściaste, a na południu przechodzą one w step⁴.

Zaprezentowane wyżej rozgraniczenie geograficzne pozostawia poza obszarem Europy, w tym Wschodniej, Armenię i Gruzję – państwa o tradycji chrześcijańskiej. Z kolei w pracy zbiorowej pod redakcją Jerzego Makowskiego *Geografia regionalna. Wielkie regiony* nie wyodrębniono takiego subregionu, jak Europa Wschodnia, natomiast pojawia się jako wielki region geograficzny Wspólnota Niepodległych Państw. Należy podkreślić, że autorzy nie są konsekwentni w stosowaniu zaproponowanego podziału. Część map dołączonych w formie aneksu przedstawia Kaukaz zarówno w granicach Europy, jak i Azji⁵. Geografowie nie ukrywają trudności z wytyczeniem wschodniej granicy Europy. Opisując fizyczno-geograficzne zróżnicowanie regionu, Jerzy Kondracki podkreślił, że w międzynarodowym układzie dziesiątym dla Europy Wschodniej używane są oznaczenia zaczynające się od cyfr: 7 (Krym i Kaukaz), 8 (Niż Wschodnioeuropejski, określany jako „równina”) i 9 (Ural). Międzynarodowa Federacja Dokumentacji do Europy Wschodniej zalicza Przedkaukazie oraz Wielki i Mały Kaukaz⁶.

² *Ibidem*, s. 34.

³ M. Czerny, *Europa – kolebka industrializacji i integracji*, [w:] *Geografia regionalna świata. Wielkie regiony*, red. J. Makowski, Warszawa 2006, s. 13–14.

⁴ J. Makowski, *Geografia fizyczna świata*, Warszawa 2013, s. 40.

⁵ *Geografia regionalna świata...*, 335 i n.

⁶ J. Kondracki, *Fizyczno-geograficzna regionalizacja Europy Wschodniej w układzie dziesiątym*, „Przegląd Geograficzny” 1995, z. 3–4, s. 349–353.

Stosując kryterium geograficzne, do Europy Wschodniej najczęściej zaliczamy państwa, których terytorium w całości bądź w dużym stopniu znajduje się w granicach Niziny Wschodnioeuropejskiej⁷. W takim układzie w granicach regionu znalazłyby się państwa nadbałtyckie (Litwa, Łotwa i Estonia), państwa wschodniosłowiańskie (Rosja, Ukraina, Białoruś) i Mołdawia. Rządziej stosowane podejście pozwala również na włączenie do Europy Wschodniej państw kaukaskich (Gruzji, Armenii i Azerbejdżanu).

Ujęcie kulturowo-cywilizacyjne Europy Wschodniej wypływa z historii i tradycji Kościoła chrześcijańskiego, który został podzielony na zachodni (Rzym) i wschodni (Konstantynopol). Papież Jan Paweł II dowodził, że „myślenie i mówienie o Europie w kategoriach wyłącznie zachodnich grzeszy niewybaczalną jednostronnością. Opisywał dwie odmiany europejskości z własnymi odrębnymi centrami historycznymi – Rzymem i Konstantynopolem. Bizancjum wytyczało granicę, wzdłuż której tworzyła się Europa Wschodnia lub raczej wschodnia wersja europejskości. Była to granica nie tylko przeciwieństwa i wewnętrznych antynomii, które niosą ze sobą wschód i zachód Europy, lecz również granica wzajemnej komplementarności wypływającej ze wspólnego źródła”⁸.

Papież przedstawił swoją wizję chrześcijańskiej Europy, złożonej z „płuca wschodniego” i „zachodniego”⁹. Tłumaczył, że do grona europejskich narodów należy dopisać – prócz Polaków, Czechów, Słowaków, Rumunów, Bułgarów, Serbów, Chorwatów, Węgrów – także Rosjan, Ukraińców, Litwinów i Białorusinów. Na zasadach całkowitej równoprawności Rosja, Ukraina i Białoruś należą nieodwołalnie do Europy, jako że przed tysiącem lat przyjęły chrzest z jednego z dwóch ówczesnych centrów europejskiej kultury – Nowego Rzymu, czyli Bizancjum¹⁰. W trakcie wizyty w Armenii (2001) Jan Paweł II podkreślił fakt, że Ormianie byli pierwszym narodem, który na szczęblu państwowym przyjął chrześcijaństwo, a siedemnaście wieków historii Kościoła ormiańskiego nazwał chwalebą tradycją Kościoła wschodniego¹¹. Zatem chrześcijańskie tradycje Armenii i Gruzji przemawiają za tym, żeby kraje te i narody również zaliczyć do „wschodniego płuca” Europy¹².

W mistyczną jedność Kościołów prawosławnego i rzymskokatolickiego wierzył wybitny rosyjski myśliciel Władimir Sołowjow, pisząc o kulturze chrześcijańskiej skła-

⁷ B. Augustowski, *Wielkie regiony naturalne Europy*, [w:] *Geografia Powszechna*, t. 3: *Europa (bez ZSRR)*, red. A. Wrzosek, Warszawa 1965.

⁸ G. Przebinda, *Większa Europa. Papież wobec Rosji i Ukrainy*, Kraków 2001, s. 73.

⁹ Pierwszy metafory o katolicyzmie i prawosławiu jako „dwóch płucach chrześcijaństwa” użył w 1930 r. Władimir Iwanow, rosyjski poeta i myśliciel, uczeń Władimira Sołowjowa. *Ibidem*, s. 79.

¹⁰ *Ibidem*, s. 35.

¹¹ *Przemówienie Jana Pawła II w katedrze ormiańskiej w Eczmiadzinie 25 września 2001 r.*, <http://papiez.wiara.pl/doc/378475.Przemowienie-Jana-Pawla-II-w-katedrze-ormianskiej-w-Echmiadzinie>, inf. z 20.02.2011.

¹² Z kolei wizyta Papieża w Azerbejdżanie, podobnie jak w Kazachstanie, przebiegała w kontekście dialogu między chrześcijaństwem a islamem (*Papież w Azerbejdżanie*, <http://papiez.wiara.pl/doc/378683.Papiez-w-Azerbejdżanie>, inf. z 22.02.2011).

dającej się z elementów kultury duchowej Wschodu i Zachodu. W połączeniu tradycji Kościołów wschodniego (mistycyzm) i zachodniego (władza duchowa) upatrywał podstawy światowej teokracji. Natomiast Rosji przyznawał szczególną rolę łącznika pomiędzy Wschodem a Zachodem¹³.

Rosyjski filozof i politolog Andriej Okara zauważył, że współcześnie przestrzeń cywilizacyjna wschodniego chrześcijaństwa składa się z terytorium niezależnych państw, w których zdecydowana większość obywateli wyznaje chrześcijaństwo obrządku wschodniego, będącego podstawą tożsamości narodowej i państwowej. Badacz umieścił w tym gronie państw: Armenię, Białoruś, Czarnogórę, Cypr, Grecję, Gruzję, Macedonię, Mołdawię, Rosję, Rumunię, Serbię i Ukrainę. Jediną względnie wpływową organizacją zrzeszającą wyżej wymienione państwa jest Prawosławne Zgromadzenie Parlamentarne¹⁴. Funkcję Sekretarza Generalnego pełni wyłącznie reprezentant Grecji, a w gronie stałych przedstawicieli Sekretariatu zasiadają Grek i Rosjanin. Pozostałe organizacje świata prawosławnego nie odgrywają istotnego znaczenia¹⁵. Za państwa osi cywilizacji wschodnio-chrześcijańskiej badacz uznał Grecję, jako kolebkę Bizancjum, Rosję, która adaptowała tradycje Imperium Bizantyjskiego, oraz Ukrainę, spadkobierczynię tradycji Kościoła kijowskiego z największą liczbą parafii obrządku wschodniego¹⁶. Rosyjski naukowiec proponował nazywać Europę Wschodnią cywilizacją wschodnio-chrześcijańską.

Podstawą cywilizacji zachodniej u Samuela Huntingtona był Kościół łaciński, natomiast do cywilizacji prawosławnej zaliczył Grecję, Serbię, Macedonię, Bułgarię,

¹³ M. Łoski, *Historia filozofii rosyjskiej*, Kęty 2000, s. 129–131.

¹⁴ Z inicjatywy Grecji w 1993 r. powstało Prawosławne Zgromadzenie Parlamentarne zrzeszające przedstawicieli parlamentów państw prawosławnych bądź krajów, w których występuje wschodni ryt chrześcijaństwa. Na konferencję założycielską greccy parlamentarzyści zaprosili kolegów z Rosji, Białorusi, Bułgarii, Gruzji, Cypru, Łotwy, Litwy, Mołdawii, Rumunii, Słowacji, Ukrainy, Estonii i Jugosławii celem powołania Europejskiego Prawosławnego Zgromadzenia Parlamentarnego. Inicjatorzy nie ukrywali, że wzorowali się na podobnych strukturach państw zachodnioeuropejskich. Począwszy od 2001 r., geografia państw członkowskich się powiększyła, a organizacja zmieniła swoją nazwę ze względu na udział parlamentarzystów z innych kontynentów (*Межпарламентская ассамблея православия*, <http://www.eiao.org>, inf. z 22.02.2011).

¹⁵ W latach dziewięćdziesiątych XX w. w Europie Wschodniej powstało wiele innych organizacji o charakterze polityczno-religijnym (SINDESMOS – Ogólnoswiatowe Bractwo Młodzieżowych Organizacji Prawosławnych, Związek Prawosławnych Pisarzy i Dziennikarzy, Międzynarodowa Fundacja Jedności Prawosławnych Narodów i Prawosławna Akademia Krita). *Европейская межпарламентская ассамблея православия как новый фактор укрепления межправославного сообщества и развития общеевропейского диалога*, [w:] Комитет Государственной Думы по делам общественных объединений и религиозных организаций, <http://www.komitet2-22.km.duma.gov.ru/site.xp/051050051124051051048.html>, inf. z 22.02.2011.

¹⁶ A. Okara, *В окрестностях Нового Константинополя, или восточнохристианская цивилизация перед лицом новейшего мирового хаоса-порядка*, [w:] *Цивилизационные активы и цивилизационные рамки национальной российской политики. Материалы научного семинара*, Выпуск, № 6 (15), Москва 2009, с. 9 i n.

Rumunię, Mołdawię, Ukrainę, Białoruś i Rosję¹⁷. Pół wieku wcześniej cywilizacyjne ujęcie problemu zaproponował polski badacz Feliks Koneczny, który zastosował podział m.in. na cywilizację łacińską i bizantyjską¹⁸. Czołowy przedstawiciel współczesnej rosyjskiej myśli geopolitycznej Aleksander Dugin w jednej ze swoich prac pisał o rywalizacji chrześcijańskiego Zachodu i prawosławnego Wschodu, dzieląc Słowian na europejskich (katolików) i euroazjatyckich (prawosławnych)¹⁹.

Zwolennikiem koncepcji podziału europejskiego świata chrześcijańskiego na dwie cywilizacje jest Wsiewołod Czaplina. W jednym z artykułów duchowny Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej nakreślił pięć postulatów cywilizacji prawosławnej, pisząc o duchownej misji państwa i społeczeństwa, idealnym ustroju politycznym (teokracji), patriotyzmie łączącym ojczyznę i wiarę, nierozzerwalnych więzach pomiędzy jednostką a narodem oraz o jedności Cerkwi, narodu i władzy²⁰. W jego katalogu państw cywilizacji prawosławnej nie ma Rumunii i Macedonii.

Koncepcja Samuela Huntingtona nie znajduje powszechnej akceptacji²¹. Rosyjski publicysta Władimir Możegow należy do grona licznych jej krytyków, uznając za bezzasadny podział cywilizacji chrześcijańskiej i wyodrębnienie „cywilizacji prawosławnej”. Natomiast poglądy Wsiewołoda Czaplina nazwał tradycyjnym rosyjskim utopizmem, pozwalającym na zachowanie w Rosji tradycyjnych form panowania i podziałów geopolitycznych na starym kontynencie²².

Koncepcja zderzenia cywilizacji jest często wykorzystywana w Rosji do podkreślania szczególnej i wyjątkowej roli państwa rosyjskiego na arenie międzynarodowej w kontekście obrony wiary prawosławnej oraz rywalizacji z Zachodem. „Świat ruski” w tym kontekście jawi się jako ostoja cywilizacji prawosławnej, przez Patriarchę Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej Cyryla rozumiany jako cywilizacja prawosławna Świętej Rusi, do której współcześnie zalicza on Rosję, Białoruś, Ukrainę i Mołdawię²³. Michaił Heller pisał o specyfice rosyjskiego Kościoła prawosławnego jako instytucji antyzachodniej i antykatolickiej scalającej państwo²⁴. Odrębność rozwoju politycznego ziem

¹⁷ Zob. S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa 2007.

¹⁸ Zob. J. Skocznyński, *Koneczny. Teoria cywilizacji*, Warszawa 2003.

¹⁹ А. Дугин, *Основы геополитики*, Москва 2000, с. 391; А. Дугин, *Славянский мир и основные тенденции геополитики, Основы евразийства*, Москва 2002, с. 746.

²⁰ В. Чаплин, *Пять постулатов православной цивилизации*, «Политический класс» 2007, №2, с. 81–85.

²¹ P. Kłodkowski, *O pęknięciu wewnątrz cywilizacji*, Warszawa 2005, s. 21 i n.

²² В. Можегов, *Почему Хантингтон ошибся с "православной цивилизацией"*, «Русский журнал», <http://www.russ.ru/pole/Pochemu-Hantington-oshibsya-s-pravoslavnoj-civilizacii>, inf. z 23.10.2015.

²³ Ponadto „świat ruski” jest postrzegany jako: 1) rzeczywistość geopolityczna (A. Dugin, A. Stolarow, W. Cymburski), 2) przestrzeń geoeconomiczna (P. Szczedrowicki, T. Połoskova, W. Skrypnik) i 3) wspólnota etniczno-kulturowa osób związanych z językiem i kulturą rosyjską (W. Nikonow, N. Naroczniczkaja, W. Tiszkow). С. Кочеров, *Русский мир: проблема определения*, «Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского» 2014, № 5, с. 163–167.

²⁴ М. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2002, s. 79.

ukraińskich od Rosji w XIV–XVII wieku sprawiły, że w prawosławnej tradycji Kościoła kijowskiego, w odróżnieniu od Kościoła moskiewskiego, zauważalne są znaczące wpływy kultury zachodniej²⁵. Ponadto podpisanie unii brzeskiej sprzyjało powstaniu po latach Kościoła katolickiego obrządku bizantyjsko-ukraińskiego²⁶.

Przynależność cywilizacyjna Rosji była przedmiotem licznych dyskusji również w przyszłości pomiędzy słowianofilami a okcydentalistami (zapadnikami). Pierwsi podkreślali wyjątkową drogę rozwoju Rosji, istotnie różniącą się od Zachodu. Czołowy reprezentant tego nurtu Aleksy Chomiakow uważał, że Europa Zachodnia okazała się niezdolna do zrealizowania chrześcijańskiego ideału harmonijnego życia, natomiast wierzył w tym względzie w misję narodu rosyjskiego. Drudzy obstawali przy konieczności realizacji zachodniego modelu rozwoju. Piotr Czaadajew pisał, że naród rosyjski dysponuje wolnością ducha dla syntezy chrześcijaństwa (prawosławia i katolicyzmu), a Rosja stanie się centrum życia intelektualnego Europy, jeżeli przyswoi cenne europejskie wartości²⁷.

W gronie badaczy nie brakuje twierdzeń, że w znaczeniu cywilizacyjnym Rosja nigdy nie była częścią Europy. Profesor Rafał Krawczyk podał, że „utworzenie na dalekich, północno-wschodnich rubieżach Rusi państwa moskiewskiego, tworzącego zarodek współczesnej Rosji, rozpoczęło proces tworzenia odrębnego rodzaju cywilizacji prawosławnej, odmiennej od Wschodniego Rzymu”²⁸. W rosyjskiej myśli politycznej podobny kierunek narracji utrzymują euroazjaci. Podkreślając oryginalność i samoistość kultury rosyjskiej (euroazjatyckiej), piszą o syntezie kultur europejskiej, turańskiej i bizantyjskiej. Przedstawiciele tego nurtu podzielają pogląd G. Frołowskiego, iż „środek duszy narodu rosyjskiego jest azjatycki, a to co europejskie jest tylko zewnętrzne”²⁹.

Po upadku komunizmu w Europie Wschodniej Rosja wykorzystała podziały kulturowo-cywilizacyjne do budowania własnej tożsamości oraz utrzymania swoich wpływów w regionie. Po krótkim okresie zbliżenia z Zachodem okcydentalizm w Rosji został wyparty przez zwolenników własnej euroazjatyckiej drogi. Rosyjska Cerkiew Prawosławna żarliwie broniła dostępu do „terenów kanonicznych”, szczególnie na Ukrainie i w Mołdawii, przeciwstawiając się powstaniu niezależnego od Moskwy kanonicznego Patriarchatu Kijowskiego i przejęciu Mołdawii przez Rumuńską Cerkiew Prawosławną. Interwencja zbrojna Rosji w Gruzji i na Ukrainie podważyła założenia koncepcji zdezerowania cywilizacji oraz świadczy o pęknięciu wewnątrz cywilizacji.

W perspektywie historycznej w określeniu granic Europy Wschodniej brano pod uwagę różne kryteria (geograficzne, kulturowe i polityczne). Prowadząc badania lite-

²⁵ О. Ігнатуша, *Історичний поступ українського православ'я: пошук нової парадигми*, «Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету» 2001; М. Попович, *Нарис історії України*, Київ 1999.

²⁶ Я. Калакура, О. Рафальський, М. Юрій, *Українська культура: цивілізаційний вимір*, Київ 2015, s. 59.

²⁷ М. Łoski, *op. cit.*, s. 29–43, 50–55.

²⁸ R. Krawczyk, *Podstawy cywilizacji europejskiej*, Warszawa 2006, s. 300.

²⁹ I. Massaka, *Euroazjatyzm. Z dziejów rosyjskiego misjonizmu*, Wrocław 2001, s. 118–119.

ratury francuskojęzycznej i angielskojęzycznej na temat wytyczenia granicy Europy Wschodniej, L. Wolff mówił o tym, że kategorię tą „wynaleziono” w XVIII wieku celem zastąpienia podziału Południe–Północ nowym podziałem na cywilizowany Zachód i barbarzyński Wschód³⁰. Koncepcja powstania Europy Wschodniej stanowi zatem mit epoki oświecenia, potrzebny Zachodowi do podkreślenia swojej postępowości i rozwoju w odniesieniu do peryferyjnego i zacofanego Wschodu. Powstała wyobrażona (mentalna) mapa Europy Wschodniej, obejmująca tereny między Niemcami a Rosją³¹. Niemiecki badacz Siegfried Tornow w pracy *Was ist Osteuropa?* zakwestionował powyższy pogląd, uważając, że podział Europy na części zachodnią i wschodnią należy datować na początek IX wieku wraz z pojawieniem się podziału na strefy romańsko-germańską i grecko-słowiańską³².

Należy podkreślić, że jeszcze na początku XVIII wieku w literaturze niemieckiej, francuskiej i angielskiej Rosję zaliczano do Europy Północnej (według starego paradygmatu barbarzyńskiej części kontynentu). Niemiecki historyk Hans Lemberg uważał, że proces „przesunięcia” Rosji z północy na wschód został zakończony w okresie kongresu wiedeńskiego (1815) i wojny krymskiej (1853–1856). Wtedy nastąpiło zawężenie pojęcia północy i wykrystalizowanie pojęcia Europy Wschodniej, którą na początku utożsamiano z Rosją. Stopniowo pojęcie Europy Wschodniej uzyskało szersze znaczenie, dzięki rozwojowi sławistyki, uwzględniającej nie tylko kryterium polityczne (granice państwowe), ale także kwestie etniczno-językowe. Europę Wschodnią zaczęto postrzegać jako terytoria zasiedlone przez ludy słowiańskie³³. Powyższy pogląd podzielił Andreas Kappeler, podkreślając, że do XIX wieku podział na zachodnią i wschodnią części kontynentu nie miał istotnego znaczenia³⁴. Robert Seton-Watson przedstawił koncepcję nowej Europy Wschodniej jako obszaru niepodległych państw znajdujących się między Niemcami a Rosją w wyniku I wojny światowej³⁵.

Stosunkowo późne „wynalezienie” kategorii Europy Wschodniej nie przeszkodziło niektórym autorom w wytyczaniu jej granic już w średniowieczu. Ukraiński badacz P. Tołoczko, pisząc o początkach Rusi Kijowskiej, umieścił w *Encyklopedii historii Ukrainy* mapę Europy Wschodniej już w odniesieniu do IX wieku³⁶. Możemy zadać pytanie,

³⁰ L. Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford 1994 (Л. Вульф, *Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва*, Київ 2009).

³¹ D. Skórzewski, *Polska skolonizowana, Polska zorientalizowana. Teoria postkolonialna wobec „Innej Europy”*, „Porównania” 2009, nr 6, s. 96.

³² П. Барвінська, *Становлення східноєвропейських студій та інтерпретації Східної Європи у Німецькій та Австро-Угорській імперіях*, «Україна модерна», <http://uamoderna.com/md/barvinska-east-europe-german-historiography>, inf. z 22.06.2016.

³³ Ф.Б. Шенк, *Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе*, „Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования”, 2001, № 4, с. 4–17.

³⁴ „New Eastern Europe” 2014, nr 5, s. 54–64.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ П.П. Толочко, *Київська Русь*, [w:] *Енциклопедія історії України*, Т. 4, Київ 2007, с. 230–242.

czy jest to uprawnione posunięcie, skoro samo pojęcie pojawiło się dopiero w XVIII bądź XIX wieku. Na pewno nie udzielimy na nie jednoznacznej odpowiedzi, ale jeżeli mówimy o genezie problemu, to taki zabieg wydaje się uzasadniony. W ukraińskiej historiografii kategorię Europy Wschodniej wykorzystywano już w drugiej połowie XIX wieku. Wybitny ukraiński historyk Mychajło Hruszewski stosował ją w swojej pracy *Historia Ukrainy-Rusi* w odniesieniu do czasów Rusi Kijowskiej i kozaczyzny. Kijów uważał za byłe centrum polityczne i kulturalne Europy Wschodniej. Pisał, że „przejsie Ukrainy spod panowania Rzeczypospolitej Polski pod »rękę« cara moskiewskiego przeniosło centrum ciężkości Europy Wschodniej z Polski do Moskwy, stwarzając tym samym podstawy do europeizacji państwa moskiewskiego i włączając go do systemu politycznego Europy”.

Mychajło Hruszewski w swoim artykule na temat historii Europy Wschodniej polemizował z rosyjskimi kolegami, którzy fragmenty ukraińskiej historii przepisywali do rosyjskiej, utożsamiając ją z historią Europy Wschodniej³⁷. Dostrzegając różnice w rozwoju historycznym Ukraińców i Rosjan, M. Hruszewski pozostawał pod wpływem sławistów. Inne podejście prezentował Mychajło Drahomanow, wskazując na związki Ukrainy z Europą Zachodnią do końca XVIII wieku. Uważał, że Ukraina była składową częścią Europy, przechodząc z nią przez okres renesansu i reformacji³⁸.

Podobne podejście demonstrują także rosyjscy badacze. Profesor Jewgienij Szynakow, przedstawiając proces kształtowania zrębów ruskiej państwowości w IX–X wiekach, pisał o geograficznym i historycznym kontekście Europy Wschodniej, uznając podzieloną na cztery regiony Ruś (Północną, Zachodnią, Południową, Południowo-Wschodnią) za najważniejszą jej część³⁹. Inny rosyjski historyk Anton Gorski, badając osadnictwo Słowian, pisał o kolonizacji ziem Południowo-Wschodniej, Środkowej i Wschodniej Europy⁴⁰. Opisując stosunki międzynarodowe w Europie drugiej połowy XVII i początku XVIII wieków, rosyjscy naukowcy stwierdzili, że „w życiu politycznym Europy Zachodniej i Środkowej pozycję mocarstwową posiadały Francja, Anglia, Holandia, Szwecja, jeszcze Hiszpania, a także państwo Habsburgów. [...] W Europie Wschodniej wiodącą rolę odgrywała Rosja, a na sytuację wpływały relacje między Rosją, Szwecją, Polską i państwem Habsburgów”⁴¹.

³⁷ М. Грушевський, *Історія України – Руси*, Т. 1, Київ 1991, с. 3 (wstęp numerowany osobno).

³⁸ М. Драгоманов, *Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації України*, Київ 1991.

³⁹ Ruś Północna (Nowogród i Rostów), Ruś Zachodnia (Połock, Psków, Wołyń, Księstwo Turowo-Pińskie), Ruś Południowa (Księstwa Kijowskie, Perejaśławskie i część Halickiego) i Ruś Południowo-Wschodnia (ziemie Wiatyczów i Siewierzan, Czernihów, Riazan, Brańsk i Moskwa) – Е.А. Шинаков, *Племена Восточной Европы накануне и в процессе образования Древнерусского государства*, «Древнейшие государства Восточной Европы» 2010, Москва 2012, с. 34–81.

⁴⁰ А.А. Горский, *О стадии развития восточнославянского общества накануне образования государства Русь*, «Древнейшие государства Восточной Европы» 2010, Москва 2012, с. 193.

⁴¹ А. Протопопов, В. Козьменко, Н. Елманов, *История международных отношений и внешней политики России 1648–2005*, Москва 2006, с. 15.

Przed I wojną światową granicę między Europą Zachodnią i Wschodnią lokowano na rzece Łaba (niem. Elbe), oddzielającej ludność słowiańską od ludności germańskiej. Do Europy Wschodniej zaliczano więc państwa bałkańskie, a także część imperiów rosyjskiego i austrowęgierskiego. Rosyjski profesor Nikołaj Baranow zauważył, że wówczas dominowało etniczne podejście w wytyczeniu granicy Europy Wschodniej, która nie obejmowała terenów kaukaskich⁴². W dalszym ciągu polityczny kontekst decydował o utożsamianiu Europy Wschodniej z Rosją.

W wyniku I wojny światowej między Niemcami a Rosją powstały nowe i odradziły się stare państwa, co istotnie zmieniło polityczny krajobraz regionu, który z jednej strony postrzegano jako strefę buforową między Niemcami a bolszewicką Rosją, składającą się z państw międzymorza, z drugiej strony natomiast pojęcie Europy Wschodniej nie utraciło swojego cywilizacyjnego kontekstu, który decydował o włączeniu do niego Rosji radzieckiej. Rosja carska, prowadząc wojnę z Turcją w drugiej połowie XIX wieku, sprzyjała powstaniu państw prawosławnych (Bułgarii, Rumunii, Serbii), ale Rosja bolszewicka w latach 1918–1921 zapobiegła usamodzielnieniu się prawosławnej Ukrainy i Gruzji oraz Armenii i Azerbejdżanu. Zatem nie tylko w kontekście politycznym, ale także kulturowym został przełamany „monopol” Rosji do bycia Europą Wschodnią.

Jeżeli przed I wojną światową przeważnie nie było wątpliwości co do tego, jakie państwa należy zaliczyć do Europy Wschodniej, to w okresie międzywojennym takiej jasności już nie było. W latach trzydziestych XX wieku w niemieckiej prasie naukowej toczyły się burzliwe dyskusje na temat celowości wykładania przedmiotu historia wschodnioeuropejska. Rosyjski badacz N. Baranow jest zdania, że w okresie międzywojennym na Zachodzie nie było jednoznacznej definicji Europy Wschodniej⁴³. Jednak te dylematy i dyskusje prowadziły po II wojnie światowej do geopolitycznego podziału Europy na części zachodnią i wschodnią.

Ujęcie polityczne w postrzeganiu Europy Wschodniej bardzo często wiąże się z bieżącą polityką międzynarodową oraz zapotrzebowaniem wśród badaczy i ekspertów na teoretyczną koncepcję uzasadniającą analizę procesów zachodzących w regionie o ciągle zmieniających się granicach. Przed I wojną światową Europę Wschodnią postrzegano przez pryzmat Imperium Rosyjskiego (patrz ujęcie historyczne). W okresie międzywojennym kategoria Europy Wschodniej uzyskała geopolityczny wymiar i była postrzegana jako strefa buforowa między Zachodem a Wschodem (ZSRR). Zwolennikiem powyższej koncepcji był m.in. Halford J. Mackinder, uznając Europę Wschodnią za ważny obszar oddzielający Niemcy i Rosję, dlatego też popierał niepodległość państw regionu. Sformułował znaną tezę: „Kto panuje nad Wschodnią Europą, panuje nad Heartlandem. Kto panuje nad Heartlandem, panuje nad Światową Wyspą. Kto panuje nad Światową Wyspą, panuje nad Światem”⁴⁴.

⁴² Н.А. Баранов, *Этапы развития региональной концепции в Восточной Европе*, strona internetowa N. Baranowa, http://nicbar.ru/polit_trans_lekzia4.htm, s. 4–8, inf. z 25.03.2012.

⁴³ *Ibidem*, s. 6.

⁴⁴ K. Bobkowski, *Chiny w grze o dominację nad Eurazją*, „Przegląd Geopolityczny” 2013, t. 6, s. 47–48.

W wyniku II wojny światowej państwa Europy Wschodniej zostały włączone do strefy bezpośrednich oddziaływań ZSRR. Dzieląca Europę „żelazna kurtyna” wytyczała linię podziału na zachodnią (demokratyczną bądź demokratyzującą się) i wschodnią część kontynentu, komunistyczną i podporządkowaną ZSRR. Instytucjonalnie Europa Wschodnia była utożsamiana z państwami Układu Warszawskiego i Radą Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. Region obejmował także Jugosławię i Albanie, które dystansowały się od projektów wschodnioeuropejskiej „integracji”. Pomimo wytyczonych stref wpływu w okresie „zimnej wojny” mocarstwa kontynuowały rywalizację o Europę Wschodnią.

W koncepcjach geopolitycznych państwa regionu cechuje podwójna tożsamość kulturowo-cywilizacyjna, dlatego mogą one przyłączyć się zarówno do Zachodu, jak i do Wschodu. Zdaniem rosyjskiego badacza Wadima Cymburskiego Europa Wschodnia stanowi swego rodzaju cieśninę rozdzielającą europejską i ruską platformy cywilizacyjne⁴⁵. Geopolityczne znaczenie Europy Wschodniej w polityki Sanów Zjednoczonych podkreślali amerykańscy badacze i eksperci (D. Berchem, H. Kissinger, Z. Brzeziński, S. Cohen i in.)⁴⁶.

Powyższe postrzeganie Europy Wschodniej przetrwało do końca „zimnej wojny”, a rozmontowanie struktur Układu Warszawskiego i RWPG, a także rozpad ZSRR i powstanie nowych niepodległych państw spowodował powrót do dyskusji na temat mapy (mentalnej) nowej Europy Wschodniej. Rozszerzenie wspólnoty europejskiej i euroatlantyckiej na wschód kontynentu spotęgowało poza dyskusją akademicką także działania głównych aktorów międzynarodowych w obrębie regionu.

Wyobrażenie nowej Europy Wschodniej

Historia pokazuje, że przełomowe okresy w dziejach Europy prowadzą do zmian bądź co najmniej do podejmowania prób przekrojenia mentalnej mapy Europy w kontekście podziału na cywilizowany Zachód i barbarzyński Wschód. Prowadzi to do swoistego bałaganu pojęciowego, który nie zawsze można uporządkować nawet w średniookresowej perspektywie. Publicyści, a nawet młodzi badacze niekiedy zamiennie stosują pojęcia: Europa Wschodnia, Europa Środkowa, Europa Środkowo-Wschodnia i Europa Środkowa i Wschodnia. Przyczyn tego zjawiska można upatrywać w dynamicznym charakterze tej materii oraz transformacji starej Europy Wschodniej w nową Europę Wschodnią.

W okresie przełomu brytyjski historyk T. Ash pisał, że „nowa Europa Środkowa – to tylko idea, ona jeszcze nie istnieje. Europa Wschodnia istnieje – jest to część Europy wojskowo zdominowana przez Związek Radziecki. Nową Europę Środkową należy jeszcze zbudować”. Z podobnym podejściem podziału Europy zgadzał się czeski pi-

⁴⁵ А. Бовдунов, *Современная Восточная Европа: Границы понятия и геополитическая организация (социокультурный аспект)*, «Вестник Московского университета. Социология и политология» 2013, № 1, с. 208–221.

⁴⁶ *Ibidem*.

sarz Milan Kundera, uważając, że granice regionów wytyczamy w naszym wyobrażeniu, a ich zmiany następują w nowej sytuacji historycznej⁴⁷. Zatem ułożenie mentalnej mapy Europy Wschodniej zależy nie tylko od kryteriów geograficznych i kulturowych, ale także od bieżącej sytuacji politycznej na kontynencie, które to czynniki wpływają na nasze wyobrażenia o granicach regionu i są przekładane na konkretne działania natury politycznej, gospodarczej i kulturowej.

Zgodności w tej kwestii nie było także na forum organizacji międzynarodowych. W materiałach ONZ z 1998 roku dokonano następującego przyporządkowania państw byłego Bloku Wschodniego: 1) do Europy Północnej zaliczono: Litwę, Łotwę i Estonię; 2) do Europy Południowej: Bośnię i Hercegowinę, Macedonię, Słowenię, Chorwację i Jugosławię; 3) do Europy Wschodniej: Białoruś, Bułgarię, Węgry, Polskę, Mołdawię, Rosję, Rumunię, Słowację, Ukrainę i Czechy. Z kolei w Traktacie o całkowitym zakazie prób z bronią jądrową (1996) do Europy Wschodniej oprócz wyżej wymienionych państw zaliczono także Gruzję, Armenię i Azerbejdżan⁴⁸.

Zmiany systemowe, postrzegane często jako wielopłaszczyznowe (polityczne, ekonomiczne i kulturowe), po kilku latach modernizacji doprowadziły do nowych podziałów w Europie. Pomimo deklaracji z jednej i z drugiej strony Europy powstawał podział na państwa, gdzie reformy na wzór europejski (demokracji liberalnej) się powiodły, i państwa, w których z różnych względów procesy demokratyzacji napotkały poważne problemy bądź nastąpił odwrót od demokracji. Część byłych wschodnioeuropejskich państw demokracji ludowej oraz były nadbałtyckie republiki radzieckie weszły do politycznych i gospodarczych struktur Europy Zachodniej. Natomiast odbudowująca swoje pozycje mocarstwowe Rosja rozpoczęła po raz kolejny proces budowy swojej strefy wpływu w Europie Wschodniej.

Dwie dekady przemian w Europie Wschodniej sprawiły, że mamy do czynienia z rozwarstwieniem przestrzeni tego regionu. Polska, Czechy, Słowacja i Węgry zaliczają swoje państwa do Europy Środkowej, państwa byłej Jugosławii i Albania wolą należeć do Europy Południowo-Wschodniej, podobnie jak Rumunia i Bułgaria, zaś Litwa, Łotwa i Estonia do Europy Północnej. W literaturze naukowej i publicystycznej pojawiły się koncepcje regionu Europy Środkowo-Wschodniej, do którego niektórzy badacze oprócz wyżej wymienionych państw zaliczają także Białoruś, Ukrainę i Mołdawię. W tym ujęciu jest to region między Federacją Rosyjską a „starą” Unią Europejską. Jednak wejście znacznej części z nich do NATO i UE przesądza o tym, że znaleźli się oni po stronie Europy Zachodniej. Siłą rzeczy granica UE zaczęła tworzyć nową linię podziału na Europę Zachodnią i Wschodnią. Europejskie państwa dawnego bloku wschodniego wolą należeć do bardziej rozwiniętych regionów kontynentu, aniżeli pozostać w regionie nadal uznawanym za zacofany pod względem rozwoju politycznego

⁴⁷ А. Шенкер, *В скольких Европах мы живем?*, „Новая Польша” 2008, № 5 (wersja elektroniczna <http://www.novpol.ru/index.php?id=973>, inf. z 18.03.2012).

⁴⁸ Europe subregion map UN, geoschme.svg, inf. z 15.04.2012.

i ekonomicznego. Swoje piętno odcisnęła także przymusowa integracja w ramach bloku wschodniego w okresie „zimnej wojny”.

Niemieckie podejście w postrzeganiu nowej Europy Wschodniej można określić jako kompromisowe między stanowiskiem państw regionu a Rosją. Z jednej strony Niemcy są mocno związani z tradycją Europy Środkowej, zaś z drugiej częściowo wychodzą naprzeciw oczekiwaniom Rosji, włączając wspólnie z nią do Europy Wschodniej takie państwa, jak Białoruś i Ukrainę. Podejście to ma swoje uzasadnienie geograficzne, etniczno-kulturowe i polityczne, ale nie można nie dostrzegać w tym także „podtekstu” geopolitycznego. Niemieckiemu nowoczesnemu wyobrażeniu o Europie nie jest właściwy dychotomiczny podział Europy, dostrzegają one regionalne zróżnicowanie kontynentu. Niemiecki badacz Cornelius Ochmann umownie zdefiniował Nową Europę Wschodnią jako obszar położony między Unią Europejską a Rosją, zawężając granice regionu do Ukrainy, Białorusi i Mołdawii⁴⁹.

Intensywne badania wschodnie (Ostforschung) prowadzono w Niemczech od XIX wieku w celach naukowych i praktycznych. W pierwszej połowie XX wieku powstały tam m.in. Niemieckie Towarzystwo Wiedzy o Europie Wschodniej (1913), przed II wojną światową we Wrocławiu powstał Instytut Europy Wschodniej, a po wojnie podobna placówka zajmująca się głównie Rosją powstała w Monachium. W Kolonii powołano Instytut Federalny Studiów Wschodnioznawczych i Międzynarodowych (BIOST), który przetrwał do 2001 roku, prowadząc badania sowietologiczne (ZSRR), poszerzając swoje zainteresowania o Europę Środkową i Europę Południowo-Wschodnią. Katarzyna Gelles zaznaczyła, że powstały w okresie „zimnej wojny” BIOST połączono z monachijskim Instytutem Południowo-Wschodnim (SOI) w ramach Fundacji Nauki i Polityki, tworząc następnie nową strukturę ulokowaną w Berlinie [Deutsche Institut für Internationale Politik und Sicherheit „der Stiftung Wissenschaft und Politik (SWP)”]⁵⁰. Nowa struktura zastosowała kompleksowe podejście do badań problematyki międzynarodowej, a w jej ramach funkcjonuje grupa badawcza ds. Rosji i WNP (Ukraina, Kaukaz Południowy, Azja Środkowa)⁵¹. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych niemieckie badania Ostforschung (wschodnie) przekształcono w Ostmitteleuropa-Forschung (środkowowschodnie)⁵². Natomiast sposób definiowania Nowej Europy Wschodniej wskazuje, że nowe niemieckie badania wschodnie (Ostforschung) będą dotyczyć terenów poza wschodnią granicą Unii Europejskiej.

Amerykańskie źródła nieco inaczej postrzegają nową Europę Wschodnią, dokonując pewnej generalizacji problemu bez zbędnego zagłębiania się w specyfikę regionu. W gronie amerykańskich badaczy nie brakuje znawców problematyki wschodnioeuropejskiej, którzy w dużej mierze pochodzą z tej części kontynentu europejskiego. Ame-

⁴⁹ G. Ochmann, *Geopolityka a Europa Wschodnia*, „Nowa Europa Wschodnia” 2009, s. 19–23.

⁵⁰ K. Gelles, *Niemiecka polityka wschodnia*, Wrocław 2007, s. 19–30.

⁵¹ Deutsche Institut für Internationale Politik und Sicherheit der Stiftung Wissenschaft und Politik (SWP), <http://www.swp-berlin.org/de/ueber-uns/aufgaben.html>, inf. z 14.04.2012.

⁵² Zob. Herder-Institut, <http://www.herder-institut.de/>, inf. z 24.05.2012.

rykański historyk pochodzenia ukraińskiego Roman Szporluk (ukończył studia prawnicze na UMCS w Lublinie) zauważył, że „współcześnie koncept Europy Wschodniej ma podłoże polityczne i ideologiczne podobnie jak w chwili jego powstania dwieście lat temu”. Był przekonany, że Europa Wschodnia z lat 1989–1991 już nie istnieje. Zmieniła ją szersza Europa, przede wszystkim w postaci UE, oraz nowa Europa Wschodnia, której rdzeniem jest postimperialna Rosja, a także Ukraina, Białoruś, Mołdawia, Gruzja, Armenia i Azerbejdżan. Zatem granice nowej Europy Wschodniej znowu wyznacza Rosja, która „straciła imperium zewnętrzne w postaci [starej – W.B.] Europy Wschodniej oraz imperium wewnętrzne (byłe republiki radzieckie)”⁵³.

Amerykański profesor polskiego pochodzenia Piotr Wandycz zauważył, że badania i wykłady w USA na temat historii Europy Środkowo-Wschodniej jako odrębnej dyscypliny rozwinęły się dopiero po II wojnie światowej. Powstały wówczas Centrum Europy Środkowo-Wschodniej na Uniwersytecie Columbia w Nowym Jorku i Instytut Studiów Wschodniej Europy na Uniwersytecie Indiana⁵⁴. Przyczyną tego był pogląd, że historia regionu pomiędzy Niemcami a Rosją jest mało ważna dla Amerykanów⁵⁵.

W podejściu anglosaskim w wyobrażeniach Europy Wschodniej w większym stopniu pokutuje „zimnowojenne” dziedzictwo, kiedy to funkcjonował klarowny podział na dwa przeciwstawne obozy. Gra toczyła się między innymi o odebranie przeciwnikowi strefy buforowej. Obecnie postępy na drodze reform demokratycznych i przystąpienie do Sojuszu Północnoatlantyckiego i UE są traktowane jako „przepustka” do świata zachodniego. W tym kontekście przynależność do Europy Wschodniej bądź Południowo-Wschodniej może być traktowane jako stan przejściowy. Zatem mamy do czynienia z zachowaniem dychotomii Zachód–Wschód.

Rosyjskie podejście nie jest konsekwentne, ponieważ Rosja, nie wyrzekając się europejskich korzeni, zadeklarowała euroazjatycką tożsamość. Pełna przynależność Rosji do Europy, w tym Europy Wschodniej, w dalszym ciągu pozostaje w cieniu dyskusji okcydentalistów (orientacja zachodnia) oraz słowianofilów i poczwinników (orientacja na własne tradycje). Zwolennicy pierwszego nurtu chętnie widzą Rosję w mentalnych granicach Europy, natomiast zwolennicy drugiego podkreślają własną i niepowtarzalną ścieżkę rozwoju Moskwy, spadkobierczyni tradycji Rusi Kijowskiej. W Rosji

⁵³ R. Szporluk, *Europa Wschodnia umarła! Niech żyje Europa Wschodnia!*, „Arkana” 2010, nr 6, s. 39–42.

⁵⁴ Centrum Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Columbia zostało założone w 1954 roku i prowadzi badania nad regionem między Niemcami a Rosją na obszarze międzymorza (zob. The East Central European Center, <http://ece.columbia.edu>, inf. z 25.05.2012). Instytut Europy Wschodniej na Uniwersytecie Indiana również powstał w latach pięćdziesiątych, prowadził badania i studia historyczne, kulturowe i językowe nad Rosją, Polską, Węgrami, Czechami, Rumunią, państwami bałtyckimi, Ukrainą i państwami Europy Południowo-Wschodniej (zob. Russian & East European Institute, Indiana University <http://www.indiana.edu/~reeiweb/index.shtml>, inf. z 23.05.2012).

⁵⁵ P. Wandycz, *O czasach dawniejszych i bliższych. Studia z dziejów Polski i Europy Środkowo-Wschodniej*, Poznań 2009, s. 162.

wytyczenie granic nowej Europy Wschodniej także bardzo często jest podyktowane celowością działań politycznych.

W Rosji dominuje podejście kwalifikujące obszar dawnego ZSRR jako strefę jej żywotnych interesów, która często jest nazywana „bliską zagranicą” i utożsamiana obecnie z obszarem Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP). Związaną z Rosją przestrzeń traktuje się jako euroazjatycką, w ramach której zdaniem Aleksandra Dugina pod przewodnictwem Rosji powstanie nowe imperium euroazjatyckie⁵⁶. Wymowna jest także struktura rosyjskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, w której spośród 5 departamentów ds. europejskich nie odnajdujemy departamentu wschodnioeuropejskiego bądź środkowo-wschodnioeuropejskiego. Natomiast sprawami państw Europy Wschodniej (Ukrainą, Białorusią i Mołdawią) zajmuje się jeden z departamentów WNP⁵⁷.

Zgodności co do granic nowej Europy Wschodniej nie ma także w gronie rosyjskich naukowców. Znany rosyjski badacz Dmitrij Trienin zauważył, że „nowa Europa Wschodnia jest już rzeczywistością geopolityczną. Geograficznie są to tereny znajdujące się między Unią Europejską a Federacją Rosyjską”. Do nowej Europy Wschodniej zaliczył Ukrainę, Białoruś i Mołdawię, które wytworzyły własne kulturowe i cywilizacyjne elementy przynależności do Europy oraz dążą do zbudowania własnych państw narodowych i uniezależnienia się od Rosji. Na gruzach ZSRR powstały również regiony Południowego Kaukazu (Azerbejdżan, Armenia, Gruzja oraz nieuznane państwa: Abchazja, Karabach, Osetia Południowa) i region Środkowoazjatycki (Uzbekistan, Kazachstan, Kirgizja, Turkmenia i Tadżykistan)⁵⁸. Interesujące jest to, że do żadnego z nich nie zakwalifikowano Federacji Rosyjskiej. Niezależnie od poglądów autora możemy to potraktować jako wyodrębnienie jeszcze jednego regionu – euroazjatyckiej Rosji.

Opisując geopolityczną transformację Europy Wschodniej, Władimir Diergaczew wskazał na geopolityczną katastrofę XX wieku: upadek ZSRR – państwa cywilizacji wschodnioeuropejskiej. W neutralnym kontekście Europy Wschodniej rosyjski naukowiec potraktował prawosławne państwa wschodniosłowiańskie (Rosja, Ukraina i Białoruś)⁵⁹.

Problematyką wschodnioeuropejską zajmuje się między innymi Instytut Międzynarodowych Badań Ekonomicznych i Politycznych Rosyjskiej Akademii Nauk – prowadząc badania nad państwami dawnego bloku wschodniego, dzieli je na obszar Europy Środkowo-Wschodniej i Wspólnotę Niepodległych Państw. Interesujące jest to, że państwa bałtyckie (Litwa, Łotwa i Estonia) nie figurują w żadnym z wyżej wymienionych obszarów⁶⁰.

⁵⁶ А. Дугин, *Основы геополитики...*, s. 179–213.

⁵⁷ Структура Министерства иностранных дел России, <http://www.mid.ru/bdomp/ministry.nsf/info/01.03.01.04>, inf. z 12.04.2012.

⁵⁸ Д. Тренин, *Россия и новая Восточная Европа*, «Публичных лекций «Полит.ру», <http://polit.ru/article/2010/04/22/trenin/>, inf. z 24.05.2012.

⁵⁹ В. Дергачев, *Геополитическая трансформация Восточной Европы*, «Международный диалог» 2005, № 1–2, s. 53–75.

⁶⁰ Zob. *Страны Центральной и Восточной Европы – новые члены Европейского Союза: проблемы адаптации*, ред. С.П. Глинкина и Н.В. Куликова, Москва 2010; *Центральная и Восточ-*

Są one zaliczane zarówno do europejskiego obszaru badań, jak i regionu proradzieckiego, określanego jako „bliska zagranica” (obszar WNP i państw nadbałtyckich). Podobne stanowisko prezentuje Rosyjski Instytut Studiów Strategicznych⁶¹.

Ukraiński dyskurs wschodnioeuropejski jest skoncentrowany wokół europejskich korzeni tożsamości narodowej oraz syntezy tradycji Wschodu i Zachodu. Iwan Łysiak-Rudnycki uważał, że Ukraina jest położona między światami kultury grecko-bizantyjskiej i zachodniej oraz jest pełnoprawnym członkiem ich obu⁶². Natomiast twórca integralnego nacjonalizmu ukraińskiego Dmytro Doncow zaliczył Ukrainę do Europy Środkowej, z kolei prekursor ukraińskiej geografii politycznej Stepan Rudnycki do Europy Południowo-Wschodniej⁶³. We współczesnej ukraińskiej myśli geopolitycznej Ukraina jest sytuowana najczęściej jako państwo znajdujące się na pograniczu przestrzeni europejskiej i euroazjatyckiej⁶⁴, poszukujące swojej tożsamości państwowej w Europie Środkowo-Wschodniej⁶⁵. Podobne stanowisko prezentują historycy (L. Zaszkilniak, M. Kirsenko, J. Hrycak, S. Rud’ko)⁶⁶, podzielając zarazem stanowisko zachodnich badaczy, że Europa Środkowo-Wschodnia stanowi koncept intelektualny⁶⁷. Na Ukrainie zwolennikiem koncepcji L. Wolffa jest Jarosław Hrycak, który podkreślił, że aktualną linię podziału Europy wyznacza PKB oraz poziom życia obywateli. Europa Wschodnia w dalszym ciągu ma pejoratywne znaczenie i jest utożsamiana ze słabym rozwojem ekonomicznym⁶⁸.

Narodowa Akademia Nauk Ukrainy od 15 lat wydaje periodyk o profilu historycznym „Ukraina w Europie Środkowo-Wschodniej”. Natomiast w narracji publicystycznej (M. Riabchuk, J. Andruchowycz i in.) Ukraina oscyluje pomiędzy marginalną słabo rozwiniętą Europą Wschodnią a lepiej usytuowaną na drodze przemian politycznych i ekonomicznych Europą Środkową bądź Środkowo-Wschodnią⁶⁹.

ная Европа: уроки мирового кризиса, ред. Н.В. Куликова, СПб. 2011, a także prace o podobnej tematyce z lat 2002–2005 wydane przez Instytut Badań Ekonomicznych i Politycznych Rosyjskiej Akademii Nauk (od 2005 roku Instytut Ekonomii RAN, <http://www.inecon.org>, inf. z 20.04.2012).

⁶¹ Zob. Ближнее зарубежье, http://www.riss.ru/blizhnee_zarubezhje/, inf. z 22.04.2012.

⁶² I. Łysiak-Rudnycki, *Między historią a polityką*, Wrocław 2012, s. 36.

⁶³ С. Шергін, *Трансформація геополітичної ідентичності України в контексті українсько-російських відносин*, «Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету» 2010, XXIX, с. 258–264.

⁶⁴ М. Дорожко, *Геополітичні інтереси та зовнішня політика держав пострадянського простору*, Київ 2011, с. 28.

⁶⁵ А. Кудряченко, Ф. Рудич, В. Храмов, *Геополітика*, Київ 2004, с. 226.

⁶⁶ Według ukraińskich historyków do Europy Środkowo-Wschodniej należy zaliczyć następujące państwa: Estonia, Łotwa, Litwa, Polska, Czechy, Słowacja, Węgry, Białoruś, Ukraina, Mołdawia, Rumunia, Bułgaria, Grecja, Serbia, Bośnia i Hercegowina, Czarnogóra, Chorwacja, Słowenia i Albania.

⁶⁷ Ю. Каганов, *Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції*, «Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету» 2005, XIX, с. 333–340.

⁶⁸ «Україна модерна» 2014, № 21, с. 21.

⁶⁹ О. Ткаченко, *Україна на ментальній мапі Центрально-Східної Європи: пошуки ідентичності*, «Вісник Львівського університету» 2011, № 35, с. 277–288.

Polskie wyobrażenie nowej Europy Wschodniej jest ważne ze względu na zarysowanie jej granic oraz burzliwą dyskusję w gronie publicystów i ekspertów. Roman Szporluk do krytyków podziału Europy na różne regiony zaliczył Andrzeja Walickiego, który udowodnił, że zarówno dawna, jak i obecna Rzeczpospolita nie posiada przypisywanych jej wschodnioeuropejskich tradycji politycznych i prawnych⁷⁰.

Po upadku komunizmu w polskiej literaturze przedmiotu, podobnie jak w innych państwach byłego Bloku Wschodniego, ponownie rozgorzała dyskusja na temat przynależności do Wschodu bądź do Zachodu. Krajowi badacze nie mają wątpliwości, że Rzeczpospolita Polska należy do Europy Środkowej bądź w szerszym kontekście do Europy Środkowo-Wschodniej. Natomiast spory naukowe dotyczyły nowego ujęcia wschodniej części kontynentu. W polskim dyskursie naukowym można zauważyć zwoleńników dychotomicznego podejścia w tej materii, podziału Europy na kilka części składowych, a także adeptów jednej Europy.

Dychotomiczny podział dominuje w przypadku podziału Europy na cywilizację łańcińską i bizantyjską (F. Konecznego) bądź w ujęciu S. Huntingtona na cywilizację zachodnią i prawosławną. Tomasz Kaczur zauważył, że wieki XVIII i XIX, odzwierciedlając zmiany na kontynencie, w sposób zasadniczy podzieliły go na dwie „współgrające” i wyodrębnione części – na Europę Wschodnią i Europę Zachodnią. Biorąc w cudzysłów kategorię „Europy Wschodniej”, badacz pisał, że była ona często ukazywana w opozycji do systemu norm i wartości zachodnich jako obszar rozwijania się ułomnych stosunków społecznych. Europa Wschodnia jest stawiana na niższym stopniu rozwoju cywilizacyjnego i niekiedy tak jest postrzegana przez samych jej mieszkańców⁷¹.

Dzisiejszą Europę rozpatrujemy także w kontekście „demokratycznej” (zachodniej) i „niedemokratycznej” (wschodniej) części kontynentu. Spełnienie norm i standardów demokracji liberalnej daje poczucie przynależności do świata zachodniego, cywilizowanego. Natomiast Wschód wykształcił nieliberalne formy demokracji (S. Huntington). Idąc śladami R. Scrutona, profesor Maria Marczevska-Rytka dokonała podziału Wschodu na ten dalszy (świat islamu) i ten bliższy (Rosję)⁷². W tym przypadku pojęcia Wschód i Zachód wykraczają poza kontynent europejski. Wspomniany wyżej polski badacz Tomasz Kaczur użył nawet interesującego określenia „orientalna Europa”. Pozostaje zatem pytanie, czy „orientalna Europa” jest jeszcze Europą, a może to już Azja.

Dychotomiczny podział Europy występuje także w koncepcjach podziałów geopolitycznych Europy na Zachodnią, związaną z UE i NATO, oraz Wschodnią, związaną z Rosją, integrującą przestrzeń Wspólnoty Niepodległych Państw. W jednym ze swoich artykułów Andrzej Szeptycki napisał, że „granice b. ZSRR stały się nową linią podziału w Europie, państwa na wschód od niej, z wyjątkiem państw bałtyckich, w dalszym ciągu

⁷⁰ R. Szporluk, *op. cit.*, s. 39–42.

⁷¹ T. Kaczur, *Problem „wschodniej” i „zachodniej” europejskości we współczesnym ładzie międzynarodowym*, [w:] *Wybrane problemy globalnej i regionalnej polityki międzynarodowej*, red. E. Kuźlewska, K. Stefanowicz, Toruń 2009, s. 53–54.

⁷² M. Marczevska-Rytka, *Pojęcia Zachodu i Wschodu we współczesnym dyskursie*, [w:] *ibidem*, s. 8–20.

uznawane są za nie w pełni europejskie⁷³. Możemy zatem mówić o współczesnym zjawisku „wykluczenia europejskiego”, które prowadzi do „budowania Europy” w odrębnym państwie (np. deklaracje polityków ukraińskich, które oznaczają ruch ku europeizacji).

Regionalizację Europy jako koncepcję podziału kontynentu przedstawił Oskar Halecki, proponując podział na Europę Zachodnią, Europę Południowo-Wschodnią (Bałkany), Europę Północno-Wschodnią (Ruś, Polska, Wielkie Księstwo Litewskie), Europę Środkowo-Zachodnią (Niemcy Wschodnie), Europę Środkowo-Wschodnią (państwa dunajskie, Polska, Litwa, Łotwa i Estonia), Europa Wschodnia (Ruś Kijowska)⁷⁴. Profesor Jerzy Kłoczowski akcentował płynność granic, otwartość i szeroki pas pogranicza wymienionych wyżej regionów⁷⁵. W mających wielu adeptów w Polsce koncepcjach regionalizacji Europy stosowane są zróżnicowane kryteria podziału. Brane są pod uwagę czynniki geograficzne i kulturowe, polityczne i gospodarcze.

Zespół specjalistów z zakresu stosunków międzynarodowych Wydziału Politologii UMCS w pracy *Regiony w stosunkach międzynarodowych* wyodrębnił na kontynencie europejskim następujące regiony: Europy Zachodniej, Morza Bałtyckiego, Europy Południowo-Wschodniej i „częściowo europejski” region Wspólnoty Niepodległych Państw⁷⁶. Podobne ujęcie regionu w czasopiśmie „Nowa Europa Wschodnia” proponuje Kolegium Europy Wschodniej, które na łamach periodyku zajmuje się Azją Centralną, Białorusią, Kaukazem, Rosją i Ukrainą (brakuje Mołdawii)⁷⁷. Z kolei Ireneusz Topolski zdefiniował Europę Wschodnią jako subregion WNP, który tworzą Białoruś, Mołdawia i Ukraina⁷⁸.

Interesujący jest fakt, że w strukturze polskiego MSZ tym regionem zajmuje się Departament Wschodni, który koordynuje współpracę dwustronną Polski z państwami Europy Wschodniej (Białoruś, Ukraina, Mołdawia, Rosja), Azji Środkowej (Kazachstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kirgizja i Tadżykistan) oraz Kaukazu Południowego (Azerbejdżan, Armenia, Gruzja). Prowadzi kwestie związane z udziałem Polski w pracach Partnerstwa Wschodniego oraz polityki wschodniej Unii Europejskiej⁷⁹.

W wydanej przez Zakład Narodowy im. Ossolińskich *Historii Europy* (1997) podjęto próbę przedstawienia dziejów całego kontynentu. Próba syntetycznego ujęcia problemu nie uniknęła podziału Europy na różne regiony (zachodni, północny, środkowy, południowo-wschodni, wschodni). Autorzy zaznaczyli, że „regionalne odrębności stylu i poziomu życia różniły się nie tylko na osi Wschód–Zachód. Znacznie gorsze warunki codziennego bytowania były na Północy niż w intensywnie zagospodarowa-

⁷³ A. Szeptycki, *Coraz dalej od ideału*, „Nowa Europa Wschodnia” 2009, nr 5, s. 25–38.

⁷⁴ S. Stępień, *Pojęcie Wschodu i Zachodu a proces zmian w Europie po 1989 roku*, [w:] *Wybrane problemy globalnej...*, s. 194.

⁷⁵ *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, red. J. Kłoczowski, t. 1, Lublin 2000, s. 8.

⁷⁶ *Regiony w stosunkach międzynarodowych*, red. I. Topolski, H. Dumała, A. Dumała, Lublin 2009.

⁷⁷ „Nowa Europa Wschodnia” 2008–2012, <http://www.new.org.pl/>, inf. z 27.05.2012.

⁷⁸ I. Topolski, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej*, Lublin 2013, s. 23–74.

⁷⁹ Ministerstwo Spraw Zagranicznych, <http://www.msz.gov.pl/Ministerstwo,Spraw,Zagranicznych,27032.html>, inf. z 12.04.2012.

nych regionach śródziemnomorskich”⁸⁰. Europę Wschodnią autorzy utożsamili z Rosją Kijowską, państwem moskiewskim, Rosją carską i bolszewicką.

Koncepcje Wspólnej Europy bardzo często są ograniczane do procesu integracji europejskiej, do Wspólnot Europejskich bądź Unii Europejskiej. Koncepcje jednoczące wszystkie państwa kontynentu od Atlantyku po Ural pozostają w sferze idei. Profesor Stefan Stępień słusznie zauważył, że przystąpienie nowych państw do UE automatycznie nie zlikwiduje podziału na kulturowo i historycznie ukształtowane regiony, ale przestaną one być w opozycji do siebie i staną się częścią cywilizacji europejskiej⁸¹.

Podsumowanie

Dzisiejsza Europa znajduje się pod wpływem tradycji rzymskich i bizantyjskich, ale trudno ją wtłoczyć w dychotomiczne ramy świata romańsko-germańskiego i grecko-słowiańskiego (Jaroslav Bidlo). Należy się zgodzić z Josefem Macúrekiem, czechosłowackim historykiem, że pojęcie Europy Wschodniej ewoluowało w dziejach i nie powinno być traktowane w sposób statyczny. Trudno też kwestionować pogląd Oskara Haleckiego o tym, że Europa w swym rozwoju historycznym składała się z różnych części⁸². Zatem granice regionu często się zmieniały pod wpływem procesów politycznych, gospodarczych, społecznych i kulturowych. Ostatnia dekada XX wieku stworzyła przesłanki do kolejnej zmiany granic Europy Wschodniej. Roman Tokarczyk zaznaczył, że „pojęcia »Wschód« i »Zachód« w początkach XXI wieku nadal zaznaczają nie tylko swoją odrębność cywilizacyjną, ale i polityczną. W polityce zaznacza się to we wszystkich wymiarach – ideowych i praktycznych, globalnych i regionalnych, sakralnych i świeckich. Wszystkie te wymiary integruje perspektywa antropologiczna, przynależna do polityka i każdego innego człowieka”⁸³.

Nowa Europa Wschodnia jako obszar międzynarodowy składa się z trzech sub-regionów: 1) państw europejskich (Ukraina, Białoruś i Mołdawia), 2) euroazjatyckiej Rosji i 3) państw kaukaskich (Gruzja, Armenia i Azerbejdżan). Nie jest to obszar pod wieloma względami jednorodny, państwa regionu łączy tradycja Kościoła wschodniego (poza Azerbejdżanem) oraz wielowiekowa zależność od państwa moskiewskiego, imperium rosyjskiego i radzieckiego. Ponad dwie dekady przemian w państwach regionu ujawniły podobne problemy transformacji systemu politycznego, ekonomicznego i społecznego. W nowej Europie Wschodniej zderzają się wpływy potęg regionalnych i globalnych, natomiast Federacja Rosyjska dąży do uznania regionu za swoją wyłączną strefę wpływów. W państwach tego obszaru zarysowały się dwie tendencje modernizacyjne i integracyjne związane z Zachodem i Wschodem. W zależności od punktu

⁸⁰ Zob. *Historia Europy*, red. A. Mączek, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997.

⁸¹ S. Stępień, *op. cit.*, s. 201.

⁸² O. Halecki pisał o Europie Zachodniej, Europie Środkowo-Zachodniej, Środkowo-Wschodniej i Wschodniej (P. Wandycz, *op. cit.*, s. 130).

⁸³ R. Tokarczyk, *Polityczne wymiary cywilizacyjnego Wschodu i Zachodu w początkach XXI wieku*, [w:] *Wybrane problemy globalnej...*, s. 21.

widzenia nowa Europa Wschodnia pozostaje przedsionkiem Europy bądź Eurazji, zachowując swoje znaczenie geopolityczne i cywilizacyjne.



Streszczenie: W dziejach kontynentu pojęcie Europy Wschodniej ewoluowało, a przy określeniu jej granic brano pod uwagę różne kryteria (geograficzne, kulturowe i polityczne). Ujęcie geograficzne pozwala na ulokowanie w ramach Europy Wschodniej państw znajdujących się w obrębie Niziny Wschodnioeuropejskiej. Podejście kulturowe uwypukla podział na cywilizację łacińską i bizantyjską. Stopniowo pojęcie Europy Wschodniej uzyskało szersze znaczenie, dzięki rozwojowi sławistyki, uwzględniającej nie tylko kryterium polityczne (granice państwowe), ale także kwestie etniczno-językowe (terytoria zasiedlone przez ludy słowiańskie). W okresie międzywojennym Europę Wschodnią postrzegano jako strefę buforową między Niemcami a bolszewicką Rosją, natomiast „zimna wojna” wytyczała nową linię podziału na zachodnią (demokratyczną) i wschodnią (komunistyczną) część kontynentu europejskiego. Rozpad bloku wschodniego i ZSRR doprowadził do kolejnych zmian w postrzeganiu Europy Wschodniej. Współcześnie jest ona definiowana jako obszar między Rosją a Zachodem, będący zarazem przedmiotem rywalizacji dwóch centrów wpływu.

Słowa kluczowe: Europa Wschodnia, ujęcie geograficzne, ujęcie kulturowo-cywilizacyjne, ujęcie polityczne

Imaginations of new Eastern Europe

Abstract: In the history of the continent, the idea of Eastern Europe had been evolving, while for defining its boundaries different criteria (geographical, cultural and political) were applied. Geographical approach allows for placement the countries, located within the East European Plain within the framework of the Eastern Europe. This approach highlights cultural division between Latin and Byzantine civilization. Gradually, the concept of Eastern Europe gained a broader meaning due to the development of Slavic studies, taking into account not only the political criterion (borders), but also ethno-linguistic issues (territories inhabited by Slav peoples). During inter-war period, Eastern Europe was seen as a buffer zone between Germany and Bolshevik Russia, while the ‘cold war’ demarcated a new dividing line on the western (democratic) and eastern (communist) part of the European continent. The collapse of the Eastern Bloc and the Soviet Union led to subsequent changes in the perception of Eastern Europe. Today, it is defined as the area between Russia and the West, which is also the subject of two competing centers of influence.

Key words: Eastern Europe, geographical approach, cultural and civilizational approach, political approach

Bibliografia

Monografie i artykuły

Augustowski B., *Wielkie regiony naturalne Europy*, [w:] *Geografia Powszechna*, t. 3: *Europa (bez ZSRR)*, red. A. Wrzosek, Warszawa 1965.

- Czerny M., *Europa – kolebka industrializacji i integracji*, [w:] *Geografia regionalna świata. Wielkie regiony*, red. J. Makowski, Warszawa 2006.
- Gelles K., *Niemiecka polityka wschodnia*, Wrocław 2007.
- Heller M., *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2002.
- Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, red. J. Kłoczowski, t. 1, Lublin 2000.
- Historia Europy*, red. A. Mączek, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997.
- Huntington S., *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa 2007.
- Kaczur T., *Problem „wschodniej” i „zachodniej” europejskości we współczesnym ładzie międzynarodowym*, [w:] *Wybrane problemy globalnej i regionalnej polityki międzynarodowej*, red. E. Kuźelewska, K. Stefanowicz, Toruń 2009.
- Kłodkowski P., *O piękniństwie wewnątrz cywilizacji*, Warszawa 2005.
- Kondracki J., *Fizyczno-geograficzna regionalizacja Europy Wschodniej w układzie dziesiętnym*, „Przegląd Geograficzny” 1995, z. 3–4.
- Krawczyk R., *Podstawy cywilizacji europejskiej*, Warszawa 2006.
- Łoski M., *Historia filozofii rosyjskiej*, Kęty 2000.
- Łysiak-Rudnycki I., *Miedzy historią a polityką*, Wrocław 2012.
- Makowski J., *Geografia fizyczna świata*, Warszawa 2013.
- Marczewska-Rytko M., *Pojęcia Zachodu i Wschodu we współczesnym dyskursie*, [w:] *Wybrane problemy globalnej i regionalnej polityki międzynarodowej*, red. E. Kuźelewska, K. Stefanowicz, Toruń 2009.
- Massaka I., *Euroazjatyzm. Z dziejów rosyjskiego misjonizmu*, Wrocław 2001.
- Ochmann G., *Geopolityka a Europa Wschodnia*, „Nowa Europa Wschodnia” 2009, nr 5.
- Przebinda G., *Większa Europa. Papież wobec Rosji i Ukrainy*, Kraków 2001.
- Regiony w stosunkach międzynarodowych*, red. I. Topolski, H. Dumala, A. Dumala, Lublin 2009.
- Skoczyński J., *Konieczny. Teoria cywilizacji*, Warszawa 2003.
- Skórzewski D., *Polska skolonizowana, Polska zorientalizowana. Teoria postkolonialna wobec „Innej Europy”*, „Porównania” 2009, nr 6.
- Stępień S., *Pojęcie Wschodu i Zachodu a proces zmian w Europie po 1989 roku*, [w:] *Wybrane problemy globalnej i regionalnej polityki międzynarodowej*, red. E. Kuźelewska, K. Stefanowicz, Toruń 2009.
- Szeptycki A., *Coraz dalej od ideału*, „Nowa Europa Wschodnia” 2009, nr 5.
- Szporluk R., *Europa Wschodnia umarła! Niech żyje Europa Wschodnia!*, „Arkana” 2010, nr 6.
- Tokarczyk R., *Polityczne wymiary cywilizacyjnego Wschodu i Zachodu w początkach XXI wieku*, [w:] *Wybrane problemy globalnej i regionalnej polityki międzynarodowej*, red. E. Kuźelewska, K. Stefanowicz, Toruń 2009.
- Topolski I., *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej*, Lublin 2013.
- Wandycz P., *O czasach dawniejszych i bliższych. Studia z dziejów Polski i Europy Środkowo-Wschodniej*, Poznań 2009.
- Wojtanowicz J., *Europejska przestrzeń geograficzno-kulturowa*, Lublin 2009.
- Wolff L., *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford 1994 (Л. Вульф, *Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва*, Київ 2009).
- Горский А.А., *О стадии развития восточнославянского общества накануне образования государства Русь*, «Древнейшие государства Восточной Европы» 2010, Москва 2012.

- Грушевський М., *Історія України – Руси*, Т. 1, Київ 1991.
- Дергачев В., *Геополитическая трансформация Восточной Европы*, «Международный диалог» 2005, № 1–2.
- Дорожко М., *Геополітичні інтереси та зовнішня політика держав пострадянського простору*, Київ 2011.
- Драгоманов М., *Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації України*, Київ 1991.
- Дугин А., *Основы геополитики*, Москва 2000.
- Дугин А., *Славянский мир и основные тенденции геополитики, Основы евразийства*, Москва 2002.
- Ігнатуша О., *Історичний поступ українського православ'я: пошук нової парадигми*, «Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету» 2001.
- Можегов В., *Почему Хантингтон ошибся с „православной цивилизацией“*, «Русский журнал» 2009.
- Каганов Ю., *Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції*, «Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету» 2005, XIX.
- Калакура Я., Рафальський О., Юрій М., *Українська культура: цивілізаційний вимір*, Київ 2015.
- Кочеров С., *Русский мир: проблема определения*, «Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского» 2014, № 5.
- Кудряченко А., Рудич Ф., Храмов В., *Геополітика*, Київ 2004.
- Попович М., *Нарис історії України*, Київ 1999.
- Протопопов А., Козьменко В., Елманов Н., *История международных отношений и внешней политики России 1648–2005*, Москва 2006.
- Окара А., *В окрестностях Нового Константинополя, или восточнохристианская цивилизация перед лицом новейшего мирового хаоса-порядка*, [w:] *Цивилизационные активы и цивилизационные рамки национальной российской политики. Материалы научного семинара*, Выпуск № 6 (15), Москва 2009.
- Страны Центральной и Восточной Европы – новые члены Европейского Союза: проблемы адаптации*, ред. С.П.Глинкина и Н.В.Куликова, Москва 2010.
- Ткаченко О., *Україна на ментальній мапі Центрально-Східної Європи: пошуки ідентичності*, «Вісник Львівського університету» 2011, № 35.
- Толочко П.П., *Київська Русь*, [w:] *Енциклопедія історії України*, Т. 4, Київ 2007.
- Чаплин В., *Пять постулатов православной цивилизации*, «Политический класс» 2007, №2.
- Шергін С., *Трансформація геополітичної ідентичності України в контексті українсько-російських відносин*, «Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету» 2010, XXIX.
- Шенк Ф.Б., *Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе*, «Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования» 2001, nr 4.
- Шенкер А., *В скольких Европах мы живем? В скольких Европах мы живем?*, «Новая Польша» 2008, № 5.
- Центральная и Восточная Европа: уроки мирового кризиса*, ред. Н.В. Куликова, Санкт Петербург 2011.
- Шинаков Е.А., *Племена Восточной Европы накануне и в процессе образования Древнерусского государства*, «Древнейшие государства Восточной Европы» 2010, Москва 2012.

Źródła internetowe

N. Baranowa, http://nicbar.ru/polit_trans_lekzia4.htm,

„Nowa Europa Wschodnia” 2008–2012, <http://www.new.org.pl/>

Ministerstwo Spraw Zagranicznych, <http://www.msz.gov.pl/>

Serwis Papieski, <http://papiez.wiara.pl/>

„Издательство «ВОКРУГ СВЕТА»”, <http://www.vokrugsveta.ru/>

Институт Экономики РАН, <http://www.inecon.org>

Комитет Государственной Думы по делам общественных объединений и религиозных организаций, <http://www.komitet2-22.km.duma.gov.ru/>

Межпарламентская ассамблея православия, <http://www.eiao.org/>

Министерство иностранных дел России, <http://www.mid.ru/>

„Полит.ру”, <http://polit.ru/>

Российский институт стратегических исследований, <http://www.riss.ru/>